

ՄՈՒՐԱՏԻ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԸ

(1915 Թ. ՅՈՒՆԻ... ՆՈՅԵՄԲ. 29)

1 Օգոստոս — Սեւ Սար գ. դիմաց: Երէկւայ խուղարկութիւնն եւս ապարդիւն անցաւ: Թնդանօթի մէկ մասը քաղաք տարին. հետն էր եւ զօրքը: Ժողովուրդը եւ ոստիկանութիւնը կը հետապնդեն հայերը: Անցուղարձի տեսակէտով շատ նեղ ենք: Անտանիւի է դարձած. հաց չի կայ, ջուր չի կայ:

2 Օգ. — Ծակ քարի դէմ, Ագարակի վերել: Գիշերւան հաց պատրաստել գնացողները շատ տարօրինակ բաներ են...: Մեր ընկերներէն երեքը՝ Վարդան, Արմենակ, Նշան Փլեան եկան պարապ: Մելիքը ուրիշ տղայի մը հետ բերաւ 20ի չափ հաց, քչուկ մըն ալ ջուր: 48 ժամ ծարաւութենէ վերջը այդ ջուրը ոչինչ էր. մնացինք ծարաւ: Երկուական հաց ունինք, կերանք: Երկաթէ թիւ թաթին վրան պատրաստած էր: Սեւ Բլուրից եկած մէկը կուզէ յետ երթալ. «Անտանիւի է», կըսէ եւ ճիշտ է:

3 օգ. — Ս. Տաճար: Երեկոյեան ճամբայ ելանք դէպի արեւելք: Երեք ժամ վերջը տեսանք որ եկեր ենք արեւմուտք: Բարին այս է: Երեկոյին Ղարսսար եկած զօրքը որ կողմը գնալը չենք տեսներ:

Սեւ Բլուրէն եկողը այս գիշեր փախաւ դնաց չղիմանալու արդիւնքէն:

4 օգ. — Ս. Տաճար: Երկու օր առաջ մեզի հետապնդող զօրքը գնաց Ուլաչ: Մնաց երէկի գնացածը:

Այս գիշեր եկան Սաղաձոր գնացած ընկերները: Սաղաձորէն սրեւէ ձերբակալւած մարդ չի կայ: Ոստիկանները եւ զինուորները սաստիկ կը խուղարկեն լեռները: Ընկերները մէկ-մէկ քիչ ալիւր-ջրով չաղած արեւը ձգած են որ չօրնայ ու ուտեն: Զուր չունեցողն ալ զուտ ալիւր կ'ուտէ: Իսկ երէկ ոչ ալիւր կար, ոչ ջուր եւ ոչ հաց:

5 օգ. — Հարաւային կողմը, Մեծ Ակիմ վերել: Մինչեւ այժմ բան չի կայ: Հաց կ'եփենք Ս. Տաճարի կողմի գիւղանը: Կառավարութիւնը ոստիկաններ գրած է: Այսօր ամենէն հարուստ օրերնիս է: 424 հաց ունինք 24 հոգով:

6 օգ. — Ս. Տաճար: Կարմիրակ գիւղին վերեւ, անտառին մէջ: Քոչերը կը շարունակեն զրկել: Սօսք կայ որ իբր թէ թուրքացող հայերն եւս պիտի զրկւին: Երեկոյեան ժամը 10ի մօտ մեզ մօտ դանտղ մաղարայի ներսէն ջրի մարդ են զրկած. 3 ոստիկաններ նըկատուած են. հեռուէն հրացան արձակեցին. վախէն չի մօտեցան:

7 օգ. — Այդ փոքրիկ կասկածին վրան դերքերնիս փոխեցինք: Հաց, ջուր ունինք: Տեղեկութիւններ չունինք: Սուրհանդակները դեռ չեկան: Այսօր անցաւ խաղաղ: Թուրքերը իրենց հունձքը կընեն իրենց փախստականներուն հետ: Կառավարութիւնը բան չըսէր: Հայ դիւղերը աւերակ են...

8 օգ. — Ս Տաճար, Ղարաաարի դիմացը: Սուրհանդակները չեկան: Որոշուած տեղը մարդ զրկեցինք, չի կային: Գիշերենէ անձրեւ սկսեց մինչեւ ժամը 2: Անձրեւի ջրով տղերքը իրենց աղտոտ լաթերնին կը լւանան: Մաղարայիները իրենց անդրուշտութեան պատճառով կըրեւան գիւղացիներին, անոնք ալ հրացան կարձակեն. վաղէ վաղ եկան մեզի՝ զէնք կամ օգնութիւն խնդրելու: Այն ինչ այսօր եկող չի կայ:

9 օգ. — Երէկի նկատուելուն պատճառով ... անցանք. բոլորովին անտանելի էին ճամբաները, սողալով կանցնէինք:

10 օգ. — Կիւլալուկին արեւմտեան կողմը, Ադրիւրին վերեւ: 3 օր է անձանօթ ճանապարհներով կուգանք: Այսօր եւս նոյն վիճակին ենթարկուած ենք եւ ստիպուած ենք այդպէս ընելու: Ճար չունինք. ցամաք հաց ուտելով եւ շատ ժամանակ ալ հաց չի գտնելով բոլորս ալ տկարացած ենք: Վաղւա՛ն ալ հաց չունինք: Հայու Աստուածն ալ մնացած չէ:

11 օգ. — Լեռան գլխէն հեռադիտակով դիտածնուս չափով ճամբայ եկանք. 6 ժամէն աւելի գնալիք տեղերնիս քալեր, դեռ 5 ժամ ալ կայ մեր ճանապարհը: Ոչխարի հովիւը եկաւ մօտերնիս: Շունը եկաւ բովերնիս: Առանց մեզ տեսնելու գնաց:

12 օգ. — Ք. Ն. — Հայերի ցանքերը հասեր են ու շատերը պտուկած են: Թուրք կառավարութիւնը քաղել կուտայ, կարծես իր սեփականը լինի: Հարեւան գիւղերը աղըլների փայտերը գողցեր-տարեր են. սայլերի հեռքից յայտնի է: Այս գիշեր գէզերին քով կէս ժամ նստանք, ցորեն թափ տւինք. ցորեկով չենք կարող աղանձ ընելու:

13 օգ. — Ք. Ն. Ակերի վերեւ: Երէկ ժամը 4-ին քիչ մը աղանձըրինք: Ատով անցաւ գիշերը: Ընկերները գնացեր արտերը որանտ

ճեծեր-բերեր էին: Գիշերը ժամը 7-ին խոտ խաչեցինք: Այսօրւան կե-
րակուրնիս ալ ատ է: Եթէ կարողանանք, ցորեկը ազանձ պիտի ընենք:

14 օգ.— Բ. Ն.— 4 օր է հաց չունինք: 3 օր է աղանձով կը
բաւականանք: Այն ալ առանց վտանգի ձեռք չանցնիր: Բոլորովին
ուժասպառ եղած ենք: Կազդուրւելու համար սնունդի պէտք ունինք:
Աչքերնիս դաշտին վրա է, թէ անտէր մալ մը չի՞ մնացեր՝ երթանք
ու բերենք:

Երեկոյ եղաւ: Ամենքը քաշեցան տուները: Մենք մնացինք ան-
տէր: Մեզմէ աւելի անտէրը չի կայ: Նշանը, Մելիքը եւ ուրիշ մը
ղրկեցինք միտ բերելու: Կը պատահին երկու ձիաւորի: Ձիաւորները
կրակ կընեն հայհոյանքով: Պատասխան ստանալով կը կլորւին գե-
տին: Նորից մնացինք առանց սնունդի: Մայիս 25-էն սկսեալ առանց
աղի հաց ուտելուս ուղեղնիս ալ, շունչերնիս ալ հոտած է: Աս ալ
կանցնի: Ամէն ինչ կը տանինք, միայն թէ մենք մեր վրէժը լուծենք...

16 օգ.— Աստուածածնի Կիրակի.— Առաւօտեան հասանք Եարա-
սարի (°) դիմացը: Աղանձը լեզուններուս վրա վէրք է բացած: Քայլ
առնելու կարողութիւն չի կայ: Ժամը 10-ին ճամբայ ելանք: Ընկեր-
ներս աղատութիւն կամ մահ կը խնդրեն: Ես մահ չեմ ուզեր. աղա-
տութիւնը կուղեմ տեսնել...

17 օգ.— Հասանք զոյաների վերելի անտառը: Պատմել անկարելի
է մեր դրութիւնը: Զուր կայ՝ խմել չենք ուզեր: Աղանձ ալ չենք կա-
րող ուտել: Դէմէն հովիւ մը փրթաւ: Թէեւ հեռու էր, 4 ընկերներ վա-
զեցին: 4 ժամ վերջը բերին 2 դառ: Կրակը վառեցինք. անմիջապէս
քէպապ ըրինք:

18 օգ.— Գիշերը զրկեցինք Մելիքին, Նշանին, Ոսկեանին,
Յովնանին: Քիչ գարի ալուր, 2 կոտ ցորեն, 15 հաւ, դղում, բանջար
եկաւ: Տնտեսագէտ Եղօն անմիջապէս կերակուր եփեց: Ձայն տաւ,
տաք-տաք կերանք քալեցինք: Վերեւ օձախը վառեց, ջուրը տաքցաւ.
հաւերը մէջը կոխեց, կոխեց ու հանեց: Տղաների մէկ մասը հաւերը
կը փետտէր, մէկ մասը ալիւր կը մաքրէր, միւսը խմոր կը շաղէր:
Նշան Փանոսեանը քարերով եարմայր կընէր, Մուրատեանը եւ Վար-
դանը՝ սահապանութիւն կընէին. Եղօն հաւերուն փորերը կը մաք-
րէր: Ժամը 6-ին ճանապարհ ընկանք: Մուրատեանը, Վարդանը եւ ես
իջանք ջրի ափը լողցանք, որ բնաւ արած բաներս չէր եւ սխալ էր կէս
օրին լողնալ: Թուրքերը տեսեր եւ պոռացեր են մեզի, որ յանձնւենք,
իսկ մենք երբեք լսած չենք: Ընկերները լսեր եւ անմիջապէս լուր տը-
ւին մեզի:

19 օգ. — Զանախնի լեռները: Անտառին վերեւ: Այսօր ամենէն բարձր դիրքերէն մէկին գլուխը բարձրացանք. դիտեցինք ամէն կողմ: Շատ տեղ կերեւար: Ուտելիքնիս նորէն աղանձ է: Երեկոյեան ժամը 11-ին Ա. Միքայէլեանը, Նշան Փանոսեանը զրկեցինք հացի յոյներուն քով: Տեսնենք ի՞նչ լուր պիտի գայ:

20 օգ. — Զանախնի անտառն եմք, հիւսիսային կողմը: Երեկոյեան փոխադրեցինք անտառը, որ բաւական խիտ է: Կուզենք անցնիլ ուսական սահմանը: Հաց չունինք: Առաջնորդ չունինք: Սահմանը կը քաշէ 90 ժամ, այն ալ պատերազմի թատերարեմ: Վերջը բարին թող լինի:

21 օգ. — Անտառին մէջ վարի սաքուն փոխադրեցինք. դիչերը անձրեւ էր: Առաւօտուն պահապանը հեռադիտակով տեսած էր. տեսանք՝ փախստական զօրքեր: Կուզենք անշուշտ բռնել: Հեռուէն չեղեցան անտառները: Մեր լրաբերները չեկան: Սովորական հացերնիս աղանձ է:

22 օգ. — Զանախնի անտառն եմք, հիւսիսային կողմը: Զորս ընկեր զրկեցինք հացի դէմերնիս գտնուող ջրաղացը: Երեք յոյներ սիրով կընդունին, հաց կուտան: Խօսք կուտան՝ որչափ որ ուզենք, այնչափ բերեն: Ի հարկէ, դրամով: Յանկարծ ներս կը մտնեն վեց թուրք փախստականներ: Ընկերները թուրք կը ձեւանան ու 2 կոտ ալիւր կառնեն ու կը հեռանան: Սուրհանդակները եկան:

23 օգ. — Սուրհանդակները խօսքին նայելով՝ հայ փախստականներ շատ կան եւ խօսք տւած են այսօր անպատճառ կանչելու: Անտառին վարի ծայրը կը մնանք: Ժամը 6-ին 9 թուրքեր մէկ-մէկ քովերնիս եկան: Նախ՝ Եղօն հիւանդ էր. կանուխ կրակ վառելնէս եկած են: Պահապաններու անդուշտութենէն քովերնիս եկան՝ նոր իմացանք: Մէկ-մէկ փախան...

24 օգ. — Գորտէֆին դիմացը: Հիւսիսը: Բարձր դիրքին: Տակը խանը եւ ճանապարհը կերեւին: 9 թուրքը անպատճառ բոլորին չէինք կարող բռնել: Իսկ այսօր 60-է աւելի զօրք մէկ-մէկ ելաւ. 15-ի չափ ալ ոստիկան, եւ գնացին Զառա: Մեր կարծիքով խողարկութեան եկած էին այս կողմերը եւ յետ կերթային: Սուրհանդակներ զրկեցինք երեկոյեան: Պատասխան չի կայ: Տեսնենք այս երեկոյ:

25 օգ. — Նոյն ատառին արեւելքը: Որոշած տեղը զնացողները չի գտան: Գիւղն ալ չեն գտեր ու յետ եկան: Սուրհանդակները չեկան: Որոշեց 3 ընկեր եւս զրկել: Կը զրկենք: Հաց չի կայ: Ա-

ղանձն ալ չի կայ: Նորից յոյս ունինք թէ յաջողութիւն մը կըլլայ: Փափաղեանի ծունկերէն կարկտան չի գտնելու պատճառով Փիլիպի այծին մորթին կարկտան ըրաւ, իսկ յետեւի կողմը պարկով կարկտան է ըրբած, տարօրինակ բան մըն է դարձած: Զգեստները բոյրն ալ համարեա նոյնն են:

26 օգ. — Ղզըլթէփէի գլուխն եմք: Յոյները շատ լաւ վերաբերում ունին: Մեր այս կողմերը ըլլալը իմացեր է թուրք կառավարութիւնը: Մէկ-երկու տեղեր ալ խուզարկած է: Սուրհանդակները եկան յաջողակ: Թուրքերը քաշւեր են Կարին: ... Դաշնակիցները Պոլիս մտած են, կըսեն, Քոստադաղ ալ դէրք կը շինեն եղեր:

27 օգ. — Այս գիշերւան ճամբաներէն դարձանք՝ լսելով, որ առաւօտ խուզարկող կայ: Գիշերը Սովուխ փուարին տակը եկանք: Թփերին տակէն ձայն կուգար: Մօտեցանք, լսեցինք. միայն հիւանդի տքոց մը կար: Վերջապէս չի մօտեցանք: Անցանք վերը սպասեցինք: Լոյսը բացաւ: Դեմերնիս դինւած մարդիկ կային, ոչխար կար: Լաւ մը լուսցաւ. տեսանք, որ հայ են: Գնացինք քովերնին, քաջալերւեցինք էն վարի հիւանդներէն: Եւ ուրախութիւն եւ կսկիծ էր:

28 օգ. — Ղզըլթէփէի հարաւային կիճովը, Սարուն: Այսօր շատուոր ենք: 3 ոչխար մորթեցին, լաւ կերակուր կար: Ովսաննա անունով օրիորդ մը կայ, հաց կեփէ: Համեստ է: Թուրքերը փախուցած էին. այնտեղից փախած է: Շատ ազնիւ է, քայլերուն մէջ ճարպիկ: Իգական սեռի տղամարդկանց մէջ գտնւելը որոշ նշանակութիւն ունի. մարդիկ կը զգուշանան անկարգ խօսք խօսելէ: Շատ եւ շատ տեսակների համար իր օգուտները ունի:

29 օգ. — Նոյն դիրքերն եմք: Բաւական կազդուրւած ենք: Սուրհանդակներ զրկած ենք երկու կողմ: Մէկ կողմէն եկան, միւսէն դեռ չեկան: Գուցէ մատնւեր են... Անոնք ալ եկան: Լուրերը լաւ են: 3 հոգի եւս եկան: Պատահեցին եօթը փախստականներ, 4ը բռնեցինք, 3-ը փախան: Թուրք ձեւացանք. պատմեցին, թէ որչափ ոճիրներ եւ բռնաբարութիւններ կատարած են: Պէտքը կարգադրւած է...

30 օգ. — Ղզըլթէփէին հարաւը, անտառը: Նոյն գիւղին մէջ ենք: Ընտրեցինք 3 տասնապետ, մէկ խմբապետ: Տասնապետների թիւը եղաւ 4: Տղաների թիւը 40-ի մօտ է: Այս երեկոյ պիտի զրկենք ընկերներին մասցուի, որ իրենց մալն է. ուրիշները, այսինքն քրտերը թալանած տարած են: Եկած լուրերը լաւ են: Կը խօսւի Կարնոյ անկումի մասին: Խոսիւ գօրքեր կը զրկեն:

31 օգ. — Նոյն դիրքերն ենք: Լուրերը միեւնոյն տեսակի են. Կարնոյ անկումը կը ճշտեն: 40-50-ի չափ դերմանացի զապիթներ յետ են եկեր. ինչո՞ւ համար է — անհասկնալի է: Զօրքի առաքումը նոյն խտութեամբ կը շարունակւի: Ամէն երեկոյ սուրհանդակներ կերթան-կուղան: Հայը անմիարան է, կըսեն. սուտ չէ: 2 օր է իրարու քով ենք. սկսեցին խռովիլ իրարու:

1 Սեպտեմբեր. — Ղզըլքէփէի հարաւային կողմը: Նոյն լուրերը. իբր թէ ուսները հասած են Մամախաթուն. 80 հազար դերի են վերուցած, 800 եղան սայլ, 3000 ուղտ, եթէ ճիշտ է: Մեր տղերքը հանգստութիւն տեսան, իրար կոտորել սկսեցին: Մովսէսը կուղէ, որ հեռանանք ուսական սահմանը, առանց վէլատի, առանց առաջնորդի: Աստած չանի:

2 սեպտ. — Գիշերը անդգուշութեան պատճառով սուրհանդակները կրակեցին մեր վրա: Որչափ որ ձայն տւինք՝ օգուտ չըրաւ: Վիրաւորեցին Ս. Ր. Պ.: Պայդուլութիւն. իրենց յիմարութիւնն էր: Այսօր իբր թէ խուզարկութիւն պիտի ըլլայ մեր դիրքը:

3 Սեպտ. — Քարին տակը: Պատահեցինք պառաւ կնոջ մը: Հարցուցի՝ ի՞նչ էք: Պատասխանեցինք՝ հայ ենք: Սկսեց մխիթարել եւ պատուիրեց, որ չի վախենանք: Լաւ վերաբերում ունին. հաց բերին, ջուր բերին:

4 Սեպտ. — Այս առաւօտ Սեւ լեռը ելանք: Եկան 3 հոգի: Տեսնուեցինք, խօսեցինք շատ լաւ կերպով:

5 Սեպտ. — Սեւ անտառ. Արեգին: Առաւօտեան դէմ երազս տեսայ, որ ինձ կը կարդեն: Առաջս հեղեղ մը ելաւ: Ալիւր կաղային, եւ տեսայ Աստղիկ ձիս ուժեղցած, իմ ձեռքս բռնած էի: Անիջապէս տղերքին իմաց տւի. ելան, չորս կողմ պաշարեցին. բերին 6 զօրք: պատմեցին իրենց գաղանութիւնները — զրկեցինք: Մէկն եւս եկաւ, նոյն դրութիւնը — զրկեցինք: Գնացին:

6 Սեպտ. — Նոյն դիրքը: Քաղէքի գիւղացիք այնչափ անդգոյշ են, որ հովիւներ դիւղացին չէրչի ալ եկաւ եւ դեռ չեն ուղեր փոխադրուիլ: Զարմանալի մարդիկ. ի զուր չէ, որ կըսեն՝ գլխաւոր պատճառը անդգուշութիւնն է: Գիշերը բռներ են 8 մարդ, 2-ը յոյն լինելու պատճառով ուղեր են ճամբու դնել. միւսները յարձակեր են, մեր հրացանը առեր ու փախեր են: Խուզարկութեան պատճառ է...

7 սեպտ. — Սեւ անտառին Արեգին քարէն վեր: Այսօր եւս 3 փախըստականներ եկան — զրկեցինք: Եռուսնի յոյներ այստեղ հայ

կայ կըսեն: Գնացող-եկողը թուրքեր են: Երեկոյեան ղրկեցինք. գնացին բերին 7 հատ ոչխար: Բաւական կաղղուրեցինք այս քանի օրս: Փախստական թուրքերը հայի կը պատահին, կուզեն սպանել: Խնայել պէտք չէ եւ ոչ մէկին. հայերի գլխին բերած չարիքներէն քարերն անգամ կը դողան:

8 սեպտ.— Այսօր աւելի խորը քաշեցինք: Թաղիքի Արտէնը փառասիրութիւնից եւ շահամոլութիւնից դրդեալ սկսաւ մեր վրէժխնդրութեան արգելքներ ըլլալ: Ստիպեալ հեռացանք: Առաւօտեան կողմը ձայն եկաւ: Իմաց տւին, գնացին—բերին մէկ հատ զօրք: Ղրկեցինք գնաց: Այսօր բոլորովին լուռ ենք: Կրակ, ճրագ չունինք: Գիշերը երիտասարդներէն մէկը Խաչիկ անունով կուլար եւ կաղաչէր, որ յետ տանինք, բայց ուր — ոչ ինքը գիտէ, ոչ ալ մենք:

9 սեպտ.— Սեւ լեռան հարաւ: Այսօր եկան քովերնիս աղջիկան գիւղէն 4 յոյներ. 3-ը զինեալ են տաճկական հինգնոցներով: Սպաներ են մէկ հատ փախստական զօրք. կուզեն մշտնջենապէս միասին լինել: 2 հատ եւս բռնեցինք եւ ճամբու գրինք—գնացին: Անդէնը գնաց:

10 սեպտ.— Քոսէ Տաղին հիւսիսը: Գոմերը վառեցինք ու նըստանք: Մառախուղը պատած է. աչքը աչքէն չի տեսներ: Ոտքերնիս թաց էր. չորցուցինք, հացերնիս կերանք ու հանգիստ ենք: Երեկոյեան ղրկեցինք սուրհանդակները լուր եւ հաց բերելու:

11 սեպտ.— Քոսէ Տաղին հիւսիսի գոմերը: Գիշերը եկան 3 ընկերներ, բերին 2 ... Սուրհանդակներ ալ եկան: Պահապանները լուր տւին 15էն աւելի մարդոց դալը: Անմիջապէս քարը բարձրացանք: Հեռագիրտակով որոշեց, որ փախստական հայեր են. եկան: Ժամը 5-ին եկաւ Եռուֆ պէյ. զարկինք—ընկաւ:

12 սեպտ.— Ղալլասարին դիմացը, անտառին մէջ: Մնացինք հանգիստ: 3 տեղ հայ փախստականներին ջարդէ ազատեցինք. 3 տեղ ալ մեր դէմ խարերայութիւն ըրին ... Քէչէլուրդցիք ամէնքը անցան: Այսչափ խալտառակ ... Գիշերը կերթան մեզի համար պաշար պատրաստող ընկերներին քով, խարերայութեամբ կառնեն գէնքը:

13 սեպտ.— ... Արեւմուտքը անտառին մէջ: Քէչէլուրդցիք իրենց պահած տեղերնին լաթ կը փռեն. թուրքերը կը տեսնեն. ոստիկաններ կը հասնին: Բոլորն ալ կը թողուն Արսէնն ու կը փախին: Եկան մեզի մօտ. թուրքերն ալ ետեւէն: Կռիւ սկսաւ: Սպանած քիւրտին հրացանները տւինք իրենց. խարելով մեր գէնքերն ալ կառնեն, հացերնիս, աղն ալ ու կը փախին: Այսչափ լրբութիւն պատմելը շատ ծանր է:

14 սեպտ.— Ջերմուկի ղեմը: Գիշերը եկած տեղերնիս պատահեցինք 23 անոտք ու չխար: Վերուցինք 6 հատ: Հասանք Ջերմուկին գիմացը, բոլորն ալ մորթեցինք ու պատրաստեցինք: Առատ կերանք ու սլաշար առինք: Բեռներնիս ծանր էր. յայտնի էր, որ ճամբան չէինք կարող կտրել:

15 Սեպտ.— Քրտաց գիւղին արեւմուտքը, բլուրին վրա կրակ վառեցինք ու նստանք:

16 Սեպտ.— Տաւանդարիսին վերելի քարին վրան, ամենէն բարձր տեղը, հիւսիսային կողմը:

17 Սեպտ.— Ղաբու Աղզին վերելք: Մեզի յայտնի չէ, թէ այս տեղի հայերը ինչ եղան միմիայն լսած ենք հանելին: Հաց չունինք: Ճամբորդ մը պատահած էր. սլղղուր, ոսպ, հաց, տոմաթէս, սոխ եւ տանձ առեր են. այս ալ անցաւ:

20 Սեպտ.— Տէֆէէն վերել, անտառը, հիւսիսի կողմը: Վարդանէն վերջ Արմենակը բռնած է հիւանդութեամբ. Հէրէզէն Քոռ Գալուստն է ասում... 40 ընկերներ կը պտտինք: Թուրք կառավարութիւնը հարիւրներ կը ծախսէ. ժողովուրդին գլխաւոր դրած է՝ 8 հատը 5 զրուշ:

21 Սեպտ.— Հացի գնացողները պարապ եկան: Մսի գնացողներն ալ պարապ եկան: Այսօր սլաշար չունինք: Առաջնորդ ալ չունինք: Յոյները սարսափած են, շատ գիւղեր տղամարդ չկայ:

Տրանտաֆիլը այժ մը բերաւ, կերանք կէս օրէն վերջ:

22 Սեպտ.— Հեմտիկ Փուարիի վերել: Անտառին մէջ, առուէն վերել: Հացի գնացողները յաջողակ են, սակայն մէկը եկաւ 2... քովէն: Կէսօրէն վերջ հացն ալ եկաւ: Պասկացի Տղոմն (°) ալ եկաւ. մորթած տեղէն փախերէ:

23 Սեպտ.— Դրամով շատ գործ կը տեսնուի: Յոյն ժողովուրդը գրամով տարւած է. մէկին տեղ տասը կանէ, բայց գործ կը տեսնէ: Մեզի մօտ ալ այդ չի կայ: Ինչ որ կապալդես՝ չէ կըսեն: Այսօր գիւղը մնացինք:

24 Սեպտ.— Հեմտիկ Փուարիի գիւղին վերել: Ճիհանեան... աղջըկան մէկը, Սրբուկ անունով, կուզէ յոյն վաճառական տղին մէկը տունել. թուրքերը չեն տար. աղջիկը կուսակալին առած 20 աղջիկներուն հետ էր: Աղջիկը փախած եւ մտած է յոյնի մը տուն ընկերու-

հիներու հետ : Թուրքերը կուզեն առնել — չեն համաձայնելր : Զամլը պին մօտ կը սպանեն բոլոր աղջիկները :

25 Սեպտ.— Գիւղին մէջ : Հիւանդ ընկերները բացարձակ արգելք կըլլան ճամբորդութեան : Յոյները 5 ժամ ճամբայ տանելու համար կուզեն 3 լիւրա : Մեղ մօտ 20 լիւրա հաղիւ մնաց : Ստիպւած ասպատակութիւն պիտի սկսինք, որը մեր ճամբորդութեան կարող է արգելք ըլլալ : Վերջերնիս բարին : Յոյներին խօսքին նայելով՝ բաւական փախուստականներ կուզան հաց ուզելու. իրենք ալ երես կը դարձնեն : Մէկ քանիսը նստեր լացեր են իրենց մօտ՝ հաց խնդրելով :

26 սեպտ.— ... փոսը : Այստեղ խօսք տւին գտնել Ք. Գ. : Այսօրու մնացած գիւղերնիս թուրքերը ամենէն շատ ճնշած են : Միեւնոյն ժամանակ ամենէն լաւ վերաբերումը ունին դէպի մեզ :

27 Սեպտ.— Հ. Ճ. Ն. առաջնորդ են : Սոսկալի գիշեր : Այնչափ չարչարեց, որ բոլորս ալ յողմեցինք : Տղերքին թուլամորթութեան պատճառով 2 հատ վերարկու ջուրը տարաւ :

28 Սեպտ.— Զ. Թ. Փ. Բ. : Առաջնորդնիս բոլորովին անգիտակ. լուսանալէն վերջ 4-5 տեղ փոխել տաւ :

29 Սեպտ.— Դիմացը. անմարդարնակ դոմերը : Տեղը չի գիտենք : Հացերնիս ալ հատաւ :

30 Սեպտ.— Ղզըլնանի : Անձրեւ լինելու պատճառով չի կարողացանք ճամբայ ելնել : Պառաւը պարկած էր. մեռնելէն շատ կը վախենար : 70 անց է : Աղքատ : Ուտելիք չունի : Իր ամուսինը աւազակ է եղեր : Ուրիշ կին մը առեր է, որ իրեն զարկեր է, ինքն ալ՝ ընկերով : Ծերը նորից ամուսնացեր է : Մարդը մեռեր է : Դեռ այս աշխարհքը ապրել կուզէ :

1 Հոկտեմբեր.— Ֆնտըլի պիտի ըլլայ այս գիւղին անունը : Առհասարակ գիւղացոց ժամին չպէտք է հաւատալ. 2 ժամ է ըսին՝ 6 ժամէն եկանք : Ոտքերէս մինչեւ գլուխնիս թաց էր : Մտանք գիւղը : Զորացած ենք :

2 Հոկտ.— Ղէլէշլէր գիւղը : Այսօր ժամը 4-ը հաղիւ կրցանք տեղ մը գտնել ու հանգստանալ Սուրմալի Ղզի Մարիայի մօտ : Տարիքը չի գիտեր : 70 անց է : Խրճիթ մը նստած է՝ հաւնոցի մը չափ, անտառին մէջ. գոմ չի կայ, բացի ափունքէն. ամբողջ տունը 25-30 դրութեւն արժէ :

3 Հոկտ. — Պէֆալան գիւղ: Անձրեւի պատճառով չի կրցանք դրնալ: Ընկերները թողուցինք հոս: Վերաբերումը լաւ է: Այսօր բռներ են 2 հայ կին 2 ծծկեր երեխայով:

4 Հոկտ. — Սարջ Քիլիսա գիւղը: Կառավարութիւնը սաստկացուցած է թէ հայերի եւ թէ յոյների փնտռումը, ի հարկէ, հայերը սպանելու, յոյները իրր զօրք զրկելու համար: Հայերի դրութիւնը բոլորովին անտանելի է:

5 հոկտ. — Ֆնդճուֆ գիւղը: Կաղին: Լաւ վերաբերում ունեցան: Դրամը ամէն գործ կը տեսնէ. կուզես աղղել՝ դրամ ցոյց տուր: Այս տեղ լաւ կը պահեն:

6 հոկտ. — Կանաչ գիւղ: Հասուն մարդ կայ: Համակրող կերելին մեր ձեռնարկելիք գործին համար:

7 հոկտ. — Գործերն չատ-չատ հանգիստ է. լաւ կը նային, պէտքէն աւելի: Իստիլ ըսւած ... չափազանց լաւ կը պահէ:

10 հոկտ. — 3 օր է հիւանդ եմ:

17 հոկտ. — Այսօր դիշերս եկաւ Կանաչ գիւղի Պետլիան: Ըրած բարիքը երբեք մոռնալիք բան չէ: Անկեղծ վերաբերում:

18 հոկտ. — Տարօրինակ մարդկութիւն է. իրենք ճնշւած են, կուզեն նորից ուրիշին խարել: Նախանձ, չար, ատելութիւն:

19 հոկտ. — Տղերքը այս գիշեր եկան. բերին 2 հրացան յունական, մէկ որսորդական, 4 ատրճանակ. արծաթեղէն զարդեր կանանց վերաբերեալ. բոլորը հայերի տներէն թալանած ըլլալը պարզ է: 40 ոսկի ալ դրամ:

23 հոկտ. — Զամալ գիւղ. Կոստանդին Գալանեանի տունը: Կըռիւր սկսեց առաւօտ 12 ժամին: Մենք նպատակ չունէինք կուլի Նախ՝ ես հիւանդ էի. երկրորդ՝ գիւղը պիտի քանդւէր. երրորդ՝ հայ փախըստականների դրութիւնը անտանելի պիտի դառնար: Կոստանդինը պնդեց, որ առանց կուլի քաշել չի լինիր, Իսդիլ համաձայնեց, մենք ալ ակամայօրէն համաձայնեցինք: Սպանեց 6 ժանդարմա: Գլխաւորը Աղիզ օնպաշին, ամբողջ ջրջանին ծանօթ աղէտ, քրիստոնէութիւնը փճացնող: 2-ին գէնքերը առնւած են:

25 հոկտ. — Պտուկեղէնի եւ ամանեղէնի գիւղը: Լաւ հանգիստ տւին:

26 հոկտ.— Նոյն գիւղը մնացինք անձրեւի պատճառով: Տանտէրը շատ լաւ է:

27 հոկտ.— Ղոնայ Տաղին տակը: Աղքատ եւ շատ սկեստիկ ժողովուրդ: Կառավարութեան սարսափը շատ:

28 հոկտ.— Նոյն լեռան արեւմտեան կողմը: Լուր եկաւ, թէ ոստիկանները բռնաբարեր են յոյն կիները: Կիների մէկ մասը փախած եկած է: Երեկոյեան լուր եկաւ, որ Ղարաոունկու գիւղին ժողովուրդը մեկ մասններ է այս կողմը անցնելիս:

29 հոկտ.— Քաշեցինք լեռը, հիւսիսային կողմը: Ծովը կերեւայ: Որոշեցինք գիշերը մնալ հոս բացօդեայ:

30 հոկտ.— Գիշերը ցուրտ էր: Ես ծանր հիւանդ՝ սաստիկ կը մրսէի: Պ. փափազեանէն այժմին մորթին ուզեցի տակս ձգելու համար. չի տաւ: Իսկ ինք իմ 2 եղբայրներս եւ եղբորս տղան ինձնից բաժանեց հազար ու մի պնդումով: Սպանեցին երեքն ալ: Է՛յ, աշխարհ, ապերախտ մարդիկ. երեք հոգի զոհեմ ընկերի համար՝ մէկ մորթին չի տայ...

31 հոկտ.— Շինեցինք խրճիթ մը և կը կաթէ: Մինչեւ լոյս ջրին մէջ մնացինք: Առաւօտը լուսացաւ. լաւ մը շինեցինք խրճիթը: Սուրհանդակներ եկան. Վարդանին չի բերին: Նաւակին լուրը եկաւ: Վերջը տեսնենք:

1 նոյեմբեր.— Նոյն խրճիթը մնացինք: Լաւ ալ ջուր մը ելաւ մէջէն: Կառավարութիւնը խտտացած է ամէն կողմը: Յոյները կը սարսին: Կը սպասենք վերջնական լուրին ճամբորդութեան մասին:

2 նոյ.— Ծիր լեռան արեւմտա-հիւսիսը: Շինած խրճիթն ենք: 20 ոստիկան եկեր են մօտակայ գիւղը: Կըսեն՝ խօսւածները իրականութենէն շատ հեռու են:

3 նոյ.— Երեկոյին եկած էր՝ ... կուգէր դրամ զարնել ճամբաները: Կապեցինք եւ ճամբայ դրինք-դնաց:

4 նոյ.— Կոստանդինը բոլորովին տգէտ ըլլալը յայտնեց եւ այնչափ զոհողութիւններս չի ուզեր գիտնալ: Շատ դժւարութեամբ դըրամով եւ այլն ճամբու դրինք:

5 նոյ.— Այսօր լոյսը չի բացած գիրքերնիս փոխեցինք: Անձրեւի սաստկութեան պատճառով ժամը 12-ին դարձանք խրճիթը: Ն. Մուրատեան կորած էր: Գիշերւայ կէսին եկաւ առաջնորդով:

6 նոյ.— Ծիր լեքան հիւսիսը, խրճիթը: Այսօր լցեցան խրճիթը: Լուր եկաւ. բոլորը ճամբու դրինք. մենք ալ ճանապարհ ելանք: Ժամը 12-ին երեկոյեան հասանք Աղբիւրը:

7 նոյ.— Յունական Փ. Գ.: Մինչեւ երեկոյ հանգիստ ըրինք: Երեկոյեան մեկնեցանք ծովափ: Ալիքները մեզ արգելեցին մեկնիլ: Վերադարձանք. դուռ մը շատ ծեծեցինք, անհնար եղաւ բանալ: Յետոյ մտանք մարազ մը:

8 նոյ.— Առաւօտեան Գ. Վասիլին հետ աշխատութեան համար մտանք տուն մը. կը սպասէինք: 8 ժամին մէկ ոստիկան եկաւ. բոլորը իրար անցան: Մինչեւ երեկոյ մեզ հանգիստ չի թողուցին: Իստիլը յուսահատած է, չի ուզեր երթալ, կողքէ յետ դառնալ:

9 նոյ.— Այս գիշեր բռնի կերպով նստանք առաքաստանաւ մը: Երկու ժամէն հազիւ ջուրը իջեցուցինք: Բռնեցինք 4 նաւավար թուրքեր: Ժամը 9-ին բացեցանք հովիւին: Օդը բաւական լաւ էր: Ընկերներէ Իստիլը կասկածելով՝ չեկաւ:

10 նոյ.— Այս գիշեր շատ մը պնդումէս վերջը, որ ցամաքէն հեռու մնանք եւ չի լսելուն պատճառով ցամաքին շատ մօտենալնուս հետեւանքով թուրք նաւավարներէն մէկը փախաւ. յոյն նաւատիրներէն մէկն ալ բաւական յիմար է:

11 նոյ.— Բաւական մտանք ծովին խորքերը: Հով չի լինելու պատճառով ամբողջ օրը կորուցինք: Պատճառը ես եմ: Երեկոյեան կողմերը իջանք ափի մօտ եւ սկսեցինք առաջանալ մինչեւ Օրդուին դէմ:

12 նոյ.— Այս գիշերւայ ժամը 10-ին հասանք Կիրասոնի դէմ: Մինչեւ երեկոյեան կաշխատինք հասնիլ Տրապիզոն, եթէ Աստուած կամենայ:

13 նոյ.— Բիզայի առաջ: Ժամը 7-ին չոգեմակոյկը զօրք լցած հասաւ մեզ, յարձակեցաւ մեր վրա: Մենք պատրաստ ենք բռնուլ կրակ. իրենք վրան են: Մինչեւ այդ ժամանակ Եղօն եւ Փէթրէն զարկած են*) մէկ զնդակ: Մեր խիստ կրակէն ստիպւած փախան: 10-ի չափ թուրքեր սպանւած կային:

14 նոյ.— Վիցայէն 2 չոգեմակոյկ մեր յետեւէն ինկան 4 ժամու չափ, չի կրցան հասնիլ. ժամը 7-ին յետ դարձան: Իրականութիւն

*) Եզայի վերքը ծանր էր. գիշերը ժամը 7-ին մեռաւ:

է, որ թուրք նաւապետնիս՝ Ալի Րիզէ՝ միշտ մեզ թակարդը ձգել կուզէ. ես կուզէի գնալ ծովը, իսկ ինքը միշտ ցամաք կը քաշէր:

15 նոյ.— Արեւելքի քամին չի թողուց մեզի առաջանալու: Բաթումի լեռները կերեւային, բայց անհնարին եղաւ հասնիլ: Գիշերը Րէիզ Ալի Րիզան մեզի յետ դարձուցած էր: Պահապան տղաքը մեզի իմացուցին: Ելանք, նեղացանք խիստ կերպով: Այս անգամիս ստիպւած ճամբայ ինկաւ եւ սկսեց առաջանալ: Այդ օրն ալ այդպէս անցաւ:

16 նոյ.— Երկուշաբթի: Այս գիշեր նաւապետնիս նորից յետ դարձած էր: Պահապան տղաքը մեզի իմացուցին: Նորից սպառնացինք, տարաւ առաջ: Առաւօտեան ժամը 8-ին հասանք Բաթումի նաւահանգիստը: Բերդի պահապանները մեզի կանչեցին: Դուրս ելանք: Անմիջապէս մեզ զինաթափ ըրին: Բոլոր զէնքերնիս յանձնեցինք*): Շատ յարգանքով վարեցին մեզ հետ: Մեզ տարին գերիներէ եւ աշխատող գինւորներէ մէջ: Թուրք գերիները վարի յարկն են, իսկ մենք՝ վերի:

17 նոյ.— Այսօր առաւօտ մեզ տարին բաղնիք եւ յետոյ՝ քննութեան: Նաւապետ թուրքը վրանիս դանդատած է եւ ըսած է, թէ 2 տղոց ես սպանեցի եւ ծովը ձգեցի եւ-այլն: Յոյներին յոյն քննիչը քննեց, հայերիս՝ վրացի: Մեր բերած գերի թուրքերին զատ քննեցին: Հեռադիտակնիս խստիւ կուղեն. ստիպւած դրկեցինք:

18 նոյ.— Ընդհանուր հրամանատարը կանչել տալով՝ ինձ կառավարիչ մնալ իրեն քով: Ես մտադիր չեմ համաձայնելու: Նախ յոգնած եմ, կուզեմ մի քիչ հանգստանալ, միեւնոյն ժամանակ՝ ազատ ապրիլ:

20 նոյ.— Նորէն ինձ կանչեցին շտաբ: Առաջարկեցին՝ լաւ ոռճիկով մնամ ընդհանուր հրամանատար Լեախովի հրամանատարութեան տակ: Ես միջոց խնդրեցի. 2 օր ինձ միջոց տւին մտածելու:

22 նոյ.— Նորէն կանչեցին: Ես պատասխանեցի թէ առ այժմ

*) Յանկը Մուրատը կազմած է առանձին բերքիկի վրա: Յանձնւած զէմքերն էին: 5 հատ տանկական 5 հարւածանի հրացան. 7 հատ մանլիխէր 5 հարւածանի հրացան. 2 մաուզէր ատրնանակ, տասը հարւածանի. 2 ամբրիկեան ատրնանակ, մէկը կոլտ, միւսը՝ Բամիտ վիսոն. 2 հասարակ ատրնանակ. 2 ծալովի դաշայն. 3 զամա. 2 հեռադիտակ, մէկը՝ Յէյս 7-8. 2000 տանկական փամփուշտ. 500 մանլիխէրի փամփուշտ. 330՝ տասնոցի, 100՝ կոլտի, 60՝ Բամիտ վիսոնի, 100՝ յատակներ. 14 կաշիէ մոսֆուր փամփուշտակալներ. 15 հասարակ փամփուշտակալներ. 4 ջրի աման. 2 տասը կրակամոցի պատեման:

չեմ կարող այդպիսի պաշտօնի մը մտնել: Թոյլ տւին: Թուրքիոյ մասին իմ տւած տեղեկութիւններս ազդած էին: Լաւ նայիլ սկսեցին: Շուտով չի. զրկեցին հիւանդանոց:

23 նոյ. — Հեռագիր եկաւ խառնակեանքէն մեզ բաց թողնելու: Այսօր մեզ արձակեցին: Հայ ժողովրդի ուրախութիւնը շատ էր: Կանանց Միութիւնը ճաշ տւաւ: Մեր հայրենակից Վարդանը շատ լաւ հոգ տարաւ մեզ: Բայրութեան Միասինը մեզի գետին կոխել չէր տար: Սեպուհին ուրախութեան սահման չի կայ. նոյնպէս իմ: Գիշեր-ցորեկ իրարու հետ ենք: Նոյնպէս եւ Մարտիրոսը եւ շատ-շատեր:

24 նոյ. — Ընկերներին գործի զրինք Բաթում, որպէսզի իրենց աշխատանքով ապրին, բեռ չըլլան ուրիշ մէկին վրան եւ մի քիչ ալ կազդուրւին, խիստ յոգնած են:

28 նոյ. — շաբաթ: Սեպուհը, ես եւ Վասիլը մեկնեցինք Բաթումից դէպի Թիֆլիս:

29 նոյ. — Առաւօտ ժամը 9-ին հասանք Թիֆլիս: Կայարանը լիքն էր: Այնտեղ կանգնած էր նաեւ իմ սիրած Աւետիսը*), որի հետ 20 տարի է ընկեր ենք: Երեկոյեան ժողով գումարեցինք: Սօսեցինք լեռները գտնւած ժողովրդին ազատելու համար միջոցներ ձեռք առնելու մասին: Ազատելու փափաք շատ կայ, միջոց չկայ:

**

Ու այնուհետեւ Մուրադը նետուած է կովկասահայ այն ժամանակուայ կեանքի եւ ուղեւոր մէջ: Մի շարք ժողովներէից եւ տեսակցութիւններէից յետոյ, նա արձանագրում է յուշատետրում.

«Մեր ժողովուրդը գլուխ չունի, դիւանագէտ չէ: Անցեալում նոյն պատճառով կորցրած է դահլ... Անբախտ ժողովուրդ, այսպէս պատահած է սկիզբէն. այժմս ալ նոյնը եղաւ»:

Ի՞նչ էր սպասում նա գտնել կովկասում, յուշերից չի երևում: Յատկապէս ի՞նչը նրան հիասթափութիւն պատճառեց, նոյնպէս որեւէ տեղ արձանագրւած չէ: Մուրադի այն օրերի ապրումներին ծանօթ մարդիկ գիտեն, որ Թիֆլիս հասնելու առաջին օրերը նա չափազանց սուր կերպով զգաց տարբերութիւնը կովկասում եւ Թուրքիայում

*) Աւետիս Բիգեան: ԽՄԲ.

տիրող պայմանների: Արդէն Կովկասում էլ ծայր էր տուել հիասթափութիւնը ռուսական ու դաշնակիցների քաղաքականութիւնից, կամաւորական զնդերը նախկին գութագութեանը չէին վայելում: Ռուս կառավարութիւնը տարւած էր հայկական նւաճւած հողամասերը ռուսացնելու ծրագիրներով: Հակառակ բոլոր բաղձանքի, Կովկասահայութիւնն անզօր էր օգնելու թիւրքահայերին, որոնց տեղահանութեան եւ կոտորածի լուրերը չձեցրել էին ամենքին:

Այսպիսի պայմաններում էր, որ Մուրատն ընկաւ Կովկաս: Հոգեկան ցնցումն անխուսափելի էր: Նա սաստիկ ազդեց, հիւանդանալու աստիճան: Բայց շնորհիւ իր երկաթէ կամքի՝ շուտով վերգտաւ իրեն եւ կարճատեւ աշխատանքից յետոյ կամաւորական խմբերում՝ նետեց Ներզնկայի ճակատը՝ ինքնապաշտպանութեան եւ թիւրքերի ձեռքին մնացած հայերի ազատագրական գործին մէջ, Սեպուհի, Կալծակ Առաքելի եւ ուրիշների հետ: Բարեբախտաբար այս շրջանի նրա կեանքի ու գործունէութեան վկաներ դեռ կան – Սեպուհը, օրինակ: Նրանց բարոյական պարտականութիւնն է գրի առնել Մուրատի կենսագրութեան այս մասը:

(Հ . Բ . Ը . Մ . Նուպարեան Մատենադարանի դիւանէն) :

(ՎԵՐՋ)

